

เอกสารวิชาการส่วนบุคคล
(Individual Study)

หลักประชาธิปไตยกับการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของผู้ต้องขัง

จัดทำโดย ดร.อายุตม์ สินธพพันธุ์
รหัส ๖๕๑๐๕๐

รายงานนี้เป็นส่วนหนึ่งของการอบรม
หลักสูตรนิติธรรมเพื่อประชาธิปไตย รุ่นที่ ๑๐
วิทยาลัยศาลรัฐธรรมนูญ
สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

ลิขสิทธิ์ของสำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

หลักประชาธิปไตยกับการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของผู้ต้องขัง

ดร.อายุตม์ สินธพพันธุ์^๑

๑. บทนำ

ระบอบประชาธิปไตย เป็นระบอบการปกครองรูปแบบหนึ่งซึ่งเป็นที่ยอมรับและถูกนำไปใช้อย่างแพร่หลายในประเทศต่างๆทั่วโลก มีประวัติความเป็นมาและมีพัฒนาการที่ยาวนาน มีหลักการสำคัญที่มุ่งเน้นอำนาจสูงสุดและการมีส่วนร่วมของประชาชน การตรวจสอบถ่วงดุลอำนาจ ความเสมอภาคเท่าเทียมกันด้านกฎหมาย และโดยเฉพาะอย่างยิ่งการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของประชาชนในด้านต่างๆ เท่าที่ไม่ขัดหรือแย้งต่อกฎหมาย^๒ และในประเทศไทย ก็ได้รับมาเป็นหลักการในการปกครองและบริหารประเทศ ดังที่รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ ได้ระบุว่าระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขเป็นรูปแบบการปกครองของประเทศ มีปวงชนชาวไทยเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย ตลอดจนการวางหลักการเพื่อคุ้มครองความเสมอภาคของบุคคล สิทธิ เสรีภาพและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์

ในประเด็นสิทธิและเสรีภาพของปวงชนชาวไทย รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ ได้วางหลักการเพื่อคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของประชาชนไว้อย่างครอบคลุม โดยระบุว่าบุคคลย่อมมีสิทธิและเสรีภาพที่จะทำการใดได้อย่างเสรีและถือว่าเป็นการกระทำที่ชอบด้วยรัฐธรรมนูญและกฎหมายหากการกระทำนั้นไม่ได้ห้ามหรือถูกจำกัด หรือถูกกำหนดเงื่อนไขการใช้สิทธิไว้ในรัฐธรรมนูญหรือกฎหมายอื่นๆ โดยที่การใช้สิทธิและเสรีภาพดังกล่าวต้องไม่กระทบกระเทือนหรือเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของรัฐไม่กระทบกระเทือนต่อความสงบเรียบร้อยหรือศีลธรรมอันดีของประชาชน และไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของบุคคลอื่น นอกจากนี้ บุคคลทุกคนย่อมมีสิทธิและเสรีภาพและได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายอย่างเท่าเทียมกัน การเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมต่อบุคคล ไม่ว่าจะด้วยเหตุความแตกต่างใด หรือความคิดเห็นทางการเมืองที่ไม่ขัดต่อบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญหรือเหตุอื่นใดจะกระทำไม่ได้ ดังนั้น ประชาชนจึงได้รับการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพในด้านต่างๆ อาทิ ชีวิตและร่างกาย กระบวนการยุติธรรม ทางอาญาสิทธิในความเป็นอยู่ส่วนตัว เกียรติยศ ชื่อเสียง และครอบครัว การติดต่อสื่อสาร การเดินทาง การประกอบอาชีพ การแสดงความคิดเห็น トラบเท่าที่ไม่ขัดหรือแย้งต่อกฎหมาย

อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณากลุ่มผู้ต้องขังที่ถูกคุมขังอยู่ในเรือนจำและทัณฑสถาน เมื่อได้รับโทษทางอาญาก็ย่อมส่งผลให้สูญเสียอิสรภาพและถูกจำกัดสิทธิบางประการ แต่เมื่อผู้ต้องขังยังถือว่าเป็นประชาชนที่ได้รับความคุ้มครองสิทธิเสรีภาพขั้นพื้นฐานตามรัฐธรรมนูญเสมอเหมือนประชาชนทั่วไป ในบทความนี้จึงจะสำรวจการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของผู้ต้องขังในบริบท

^๑ อธิบดีกรมราชทัณฑ์, ปร.ด.

^๒ ดู สำนักงานคณะกรรมการการเลือกตั้ง, ‘หลักการสำคัญของการปกครองระบอบประชาธิปไตย’ < https://www.ect.go.th/dec/ewt_dl_link.php?nid=75 > สืบค้นเมื่อ ๑ มิถุนายน ๒๕๖๕

งานราชทัณฑ์ไทย และสำรวจแนวคิดการเสริมสร้างความเป็นพลเมืองให้แก่ผู้ต้องขังในฐานะประชาชนของรัฐ ที่ให้ความสำคัญกับการส่งเสริมคุณค่าของหลักประชาธิปไตยและการตระหนักรู้ในสิทธิเสรีภาพและการปฏิบัติตนภายใต้ขอบเขตของกฎหมายของผู้ต้องขัง ซึ่งอาจเป็นประโยชน์ต่อกระบวนการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของผู้ต้องขัง ส่งเสริมให้กระบวนการควบคุมและพัฒนาพฤตินิสัยผู้ต้องขังเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ตลอดจนเป็นการหล่อเลี้ยงสำนึกประชาธิปไตยของผู้ต้องขังเพื่อเตรียมความพร้อมก่อนกลับออกไปสู่สังคมประชาธิปไตยภายนอกในอนาคต

๒. หลักประชาธิปไตย : ที่มาและความสำคัญ

ประชาธิปไตย (Democracy) มีที่มาจากภาษากรีก คือคำว่า Demokration ซึ่งมาจากคำว่า Demos แปลว่า ประชาชน และ Cratos แปลว่า การปกครอง เมื่อรวมกันจึงแปลว่า การปกครองโดยประชาชน เป็นแนวคิดการปกครองของชาวตะวันตกที่มีรากมาตั้งแต่สมัยกรีกและมีพัฒนาการเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน โดยมีนักวิชาการให้ความคิดเห็นว่ารบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยนั้นไม่ใช่ระบบที่ดีที่สุด แต่เป็นระบบที่เลวร้ายน้อยที่สุด หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นระบบการปกครองที่ทำงานได้ผล และมีจุดแข็งอยู่ที่ การประกันสิทธิและเสรีภาพ (rights and freedom) ความเสมอภาค (equality) ความยุติธรรม (justice) สิทธิมนุษยชน (human rights) และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ (human dignity)^๓ นอกจากนี้ รบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย ยังมีลักษณะเด่นดังต่อไปนี้^๔

- ๑) มีรัฐบาลที่มาจากการเลือกตั้ง
- ๒) ประชาชนได้รับการประกันสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาค
- ๓) ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองบริหารในมิติต่างๆ
- ๔) มีการใช้หลักนิติธรรม (rule of law) ในการปกครองบริหารประเทศ
- ๕) ผู้ใช้อำนาจจะต้องมีจิตวิญญาณเป็นประชาธิปไตย มีมารยาททางการเมือง ขณะเดียวกันประชาชนทั่วไปจะต้องมีจิตวิญญาณ ค่านิยมของความเป็นประชาธิปไตย

และในทำนองเดียวกัน ในการพิจารณาว่าระบอบการปกครองหรือสภาพสังคมใดมีลักษณะเป็นประชาธิปไตย ก็จำเป็นที่จะต้องพิจารณาหลักการดังต่อไปนี้^๕

- ๑) ประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย
- ๒) สังคมต้องมีผู้จัดการดูแลคามสงบเรียบร้อยและผลประโยชน์ต่างๆ ผ่านการมอบอำนาจจากประชาชน

^๓ ศาสตราจารย์ ดร. ลิขิต อีร์เวคิน, ‘ประชาธิปไตยในทศวรรษ ๒๑: ทางตัน ทางออก และแนวทางแก้ไข’ ใน วุฒิสภา ตันไชย และคณะ (บรรณาธิการ) *ประชาธิปไตยไทยในทศวรรษใหม่* (สถาบันพระปกเกล้า ๒๕๕๙) ๓-๔.

^๔ เพิ่งอ้าง ๕.

^๕ ศาสตราจารย์พิเศษ ดร. จิรนิติ หะวานนท์, ‘หลักการประชาธิปไตยในความหลากหลายรูปแบบ’

<https://www.constitutionalcourt.or.th/occ_web/ewt_dl_link.php?nid=1308> สืบค้นเมื่อ ๓ มิถุนายน ๒๕๖๕

๓) มีลักษณะการจัดการสังคมขนาดใหญ่ ซึ่งประกอบด้วยภารกิจ ๓ ฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหาร และฝ่ายตุลาการ

๔) ภารกิจตามข้อ ๓) มีการแยกกันทำหน้าที่เป็นอิสระ มีการคานอำนาจกันอย่างสมดุล และ

๕) มีหลักนิติธรรมครอบงำการปกครอง ภารกิจและผู้จัดการดูแลภารกิจต่างๆ

เมื่อพิจารณาลักษณะเด่นและหลักการของระบอบประชาธิปไตยข้างต้น จะเห็นได้ว่าระบอบประชาธิปไตยนั้นมีความสำคัญอย่างยิ่งในหลายประการ ทั้งการเป็นระบอบที่เปิดโอกาสให้ประชาชนมีสิทธิในการออกเสียงเลือกตั้งเพื่อมอบอำนาจการบริหารจัดการให้กับผู้แทนที่ตนไว้วางใจ และเลือกมา การประกันสิทธิเสรีภาพของประชาชนซึ่งรับรองว่าประชาชนทุกคนจะสามารถใช้สิทธิและเสรีภาพของตนได้อย่างเสมอหน้ากัน การให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมในการปกครองบริหารในมิติต่างๆ ซึ่งรวมถึงกระบวนการ ขั้นตอนทางนโยบาย และการมีส่วนร่วมในรูปแบบต่างๆ อย่างไม่รู้จบ เมื่อพิจารณาในบริบทของผู้กระทำผิดทางอาญาซึ่งมีสถานะเป็นผู้ต้องขัง แม้ว่าจะเป็นประชาชนแห่งรัฐซึ่งยึดถือหลักการประชาธิปไตย แต่ก็ต้องอยู่ภายใต้ข้อจำกัดสิทธิบางประการ ดังจะได้อธิบายในส่วนต่อไป

๓. สิทธิและเสรีภาพของผู้ต้องขัง

เมื่อศาลมีคำพิพากษาถึงที่สุดให้เรือนจำ/ทัณฑสถานคุมขังผู้กระทำผิดไว้ ผู้ต้องราชทัณฑ์ที่ถูกคุมขังตามคำพิพากษาดังกล่าวก็จะอยู่ภายใต้การบังคับของพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พุทธศักราช ๒๕๖๐ และกฎหมายที่เกี่ยวข้อง อันจะส่งผลให้ผู้ต้องราชทัณฑ์ถูกจำกัดสิทธิในเรื่องเสรีภาพ และจำต้องปฏิบัติตามอยู่ในระเบียบวินัยตามข้อบังคับของสถานที่ควบคุม โดยที่บทบัญญัติของพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พุทธศักราช ๒๕๖๐ หมวด ๕ และกฎกระทรวง ตลอดจนระเบียบซึ่งออกตามความในพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พุทธศักราช ๒๕๖๐ ก็ได้ระบุสิทธิของผู้ต้องขังไว้ ดังจะยกมาพอสังเขป ดังนี้

๓.๑ สิทธิในการได้รับการศึกษาขั้นพื้นฐานตามกฎหมายว่าด้วยการศึกษาแห่งชาติ

ผู้ต้องขังมีสิทธิได้รับการศึกษาขั้นพื้นฐานตามกฎหมายว่าด้วยการศึกษาแห่งชาติ โดยเรือนจำจะดำเนินการจัดการศึกษาให้สอดคล้องกับหลักสูตรการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ ตลอดจนจัดให้มีการฝึกอบรมด้านคุณธรรมและจริยธรรม และการฝึกอบรมเพื่อเพิ่มโอกาสการจ้างงาน โดยเรือนจำจะรับผิดชอบค่าใช้จ่ายในการศึกษาขั้นพื้นฐานและการฝึกอบรมให้แก่ผู้ต้องขัง และบรรดาเครื่องอุปโภคบริโภคในการศึกษาอบรม อาคารสถานที่สำหรับการเรียนการสอน ห้องเรียน ห้องสมุด สื่อโสตทัศนูปกรณ์ สื่อสารสนเทศ หนังสือสิ่งพิมพ์ที่จำเป็นให้แก่ผู้ต้องขังนั้นด้วย^๖ ในส่วนของการจัดการศึกษา เรือนจำจะประสานสถาบันการศึกษาหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อช่วย

^๖ พระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. ๒๕๖๐ มาตรา ๔๓ และมาตรา ๔๔.

ในการจัดการศึกษาให้แก่ผู้ต้องขัง รวมถึงสนับสนุนงบประมาณ บุคลากร และวัสดุอุปกรณ์ที่จำเป็นในการจัดการศึกษาให้แก่ผู้ต้องขังในเรือนจำ^๗

๓.๒ สิทธิในการนับถือศาสนาและประกอบศาสนกิจในเรือนจำ^๘

ผู้ต้องขังมีสิทธิในการนับถือศาสนาและร่วมกิจกรรมทางศาสนาที่ตนนับถือได้ และมีสิทธิที่จะมีหนังสือธรรมะ หรือคู่มือพิธีกรรมของศาสนาที่ตนนับถือไว้ในครอบครองได้ และหากเรือนจำใด มีผู้ต้องขังที่นับถือศาสนาเดียวกันเป็นจำนวนมากพอสมควร เรือนจำอาจจัดหา ภิคุ นักบวช หรือผู้มีความรู้หรือผู้ปฏิบัติหน้าที่อนุศาสนาจารย์หรือผู้นำทางศาสนาแห่งศาสนาที่ผู้ต้องขังนับถือ เพื่อสอนธรรมะ ให้คำแนะนำทางจิตใจหรือประกอบศาสนกิจในเรือนจำนั้นได้ตามโอกาสและความเหมาะสม

๓.๓ สิทธิในการยื่นคำร้องทุกข์หรือเรื่องราวใดๆ ต่อเจ้าพนักงานเรือนจำ ผู้บัญชาการเรือนจำ อธิบดี รัฐมนตรี หรือหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง หรือทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาต่อพระมหากษัตริย์^๙

ผู้ต้องขังมีสิทธิในการยื่นคำร้องทุกข์หรือเรื่องราวใดๆ ต่อเจ้าพนักงานเรือนจำ ผู้บัญชาการเรือนจำ อธิบดี รัฐมนตรี หรือหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง หรือทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาต่อพระมหากษัตริย์ โดยผู้ต้องขังมีสิทธิยื่นคำร้องทุกข์ด้วยวาจาหรือโดยทำเป็นหนังสือก็ได้ หากกระทำด้วยวาจาให้เจ้าพนักงานเรือนจำผู้รับคำร้องทุกข์เป็นผู้บันทึกคำร้องทุกข์ในบันทึกคำร้องทุกข์หรือหนังสือร้องทุกข์และลงลายมือชื่อผู้ร้องทุกข์และเจ้าพนักงานซึ่งรับคำร้องทุกข์สำหรับการเขียนหนังสือร้องทุกข์หรือเรื่องราวใดๆ หากผู้ต้องขังไม่สามารถเขียนด้วยตนเองได้ ก็ให้เจ้าพนักงานเรือนจำให้ความช่วยเหลือตามความประสงค์ของผู้ต้องขัง ในกรณีที่ผู้ต้องขังไม่สามารถจัดหาเครื่องเขียนส่วนตัวได้ให้เจ้าพนักงานเรือนจำจัดหาให้ โดยเจ้าพนักงานเรือนจำที่ได้รับมอบหมายจะมีหน้าที่ในการตรวจดูข้อความและตรวจสอบข้อเท็จจริง ตลอดจนทำความเข้าใจเสนอต่อผู้บัญชาการเรือนจำ พร้อมกับเสนอแนวทางการแก้ไขหรือการให้ความช่วยเหลือ เว้นแต่เป็นการทูลเกล้าฯ ถวายฎีกา จะส่งหนังสือไปยังอธิบดีเพื่อดำเนินการต่อไป

ผู้ต้องราชทัณฑ์ ที่ได้ส่งคำร้องทุกข์หรือเรื่องราวใดๆ หรือการทูลเกล้าฯ ถวายฎีกา จะต้องได้รับแจ้งคำสั่งหรือคำชี้แจงตอบคำร้องทุกข์หรือเรื่องราวใดๆ หรือการทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาเพื่อรับทราบ โดยผู้ต้องขังรายนั้น ก็จะลงลายมือชื่อรับทราบไว้เป็นหลักฐานต่อไป

^๗ ระเบียบกรมราชทัณฑ์ ว่าด้วยการกำหนดหลักสูตร หลักเกณฑ์ และวิธีการในการจัดการศึกษาให้แก่ผู้ต้องขัง พ.ศ. ๒๕๖๑

^๘ พระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. ๒๕๖๐ มาตรา ๔๕ และระเบียบกรมราชทัณฑ์ ว่าด้วยการประกอบศาสนกิจของผู้ต้องขัง พ.ศ. ๒๕๖๑.

^๙ พระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. ๒๕๖๐ มาตรา ๔๖ และกฎกระทรวงการร้องทุกข์ การยื่นเรื่องราวใดๆ หรือการทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาของผู้ต้องขัง พ.ศ. ๒๕๖๓.

๓.๔ สิทธิในการร้องเรียนเกี่ยวกับการถูกล่วงละเมิดทางเพศจากการปฏิบัติหน้าที่โดยมิชอบของเจ้าพนักงานเรือนจำ^{๑๐}

ในกรณีผู้ต้องขังถูกล่วงละเมิดทางเพศ ทั้งจากการปฏิบัติหน้าที่โดยมิชอบของเจ้าพนักงานเรือนจำ หรือในกรณีผู้ต้องขังหญิงซึ่งถูกล่วงละเมิดทางเพศก่อนกรมราชทัณฑ์รับตัวไว้ ไม่ว่าจะมีการตั้งครุฑหรือไม่ก็ตาม กฎกระทรวงการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังซึ่งถูกล่วงละเมิดทางเพศ พ.ศ. ๒๕๖๓ ได้ระบุขั้นตอนการปฏิบัติ ไว้ดังต่อไปนี้

กรณีผู้ต้องขังซึ่งถูกล่วงละเมิดทางเพศจากการปฏิบัติหน้าที่โดยมิชอบของเจ้าพนักงานเรือนจำ ให้ผู้ต้องขังคนดังกล่าวร้องเรียนต่อผู้บังคับบัญชาเหนือขึ้นไปชั้นหนึ่งของเจ้าพนักงานเรือนจำคนนั้น โดยจะร้องเรียนด้วยวาจาหรือโดยทำเป็นหนังสือก็ได้ ถ้ากระทำด้วยวาจาให้ผู้บัญชาการเรือนจำหรือผู้ได้รับมอบหมายซึ่งมิใช่ผู้ถูกล่วงละเมิดทางเพศเป็นผู้บันทึกคำร้อง โดยการดำเนินการให้รักษาเป็นความลับ

เมื่อผู้บัญชาการเรือนจำหรือผู้บังคับบัญชาเหนือขึ้นไปชั้นหนึ่งของเจ้าพนักงานเรือนจำซึ่งถูกล่วงละเมิดทางเพศต่อผู้ต้องขังทราบข้อร้องเรียน หรือได้รับคำร้องแล้ว ก็ให้จัดแพทย์ พยาบาล หรือเจ้าพนักงานเรือนจำซึ่งผ่านการอบรมด้านการพยาบาลทำการตรวจร่างกายผู้ต้องขังคนนั้น แล้วรายงานไปยังผู้บังคับบัญชา ในกรณีที่ไม่สามารถดำเนินการได้ ก็ให้ส่งตัวผู้ต้องขังออกไปรับการตรวจที่โรงพยาบาลภายนอก ในกรณีผู้ต้องขังหญิง หากไม่ใช่แพทย์หรือพยาบาลให้เจ้าพนักงานเรือนจำหญิงซึ่งผ่านการอบรมด้านการพยาบาลเป็นผู้ทำการตรวจร่างกาย โดยที่ผู้ต้องขังหญิงมีสิทธิขอให้นำบุคคลใดในเรือนจำมาอยู่ร่วมในการตรวจด้วยก็ได้ นอกจากนี้ เรือนจำต้องจัดให้ผู้ต้องขังได้พบนักจิตวิทยาหรือนักสังคมสงเคราะห์โดยทันที แต่ถ้ามิเหตุขัดข้องไม่สามารถดำเนินการได้ ก็ให้เจ้าพนักงานเรือนจำให้คำปรึกษาในเบื้องต้นก่อน

ผู้บัญชาการเรือนจำหรือผู้บังคับบัญชาเหนือขึ้นไปชั้นหนึ่งของเจ้าพนักงานเรือนจำซึ่งถูกล่วงละเมิดทางเพศต่อผู้ต้องขัง มีหน้าที่ในการตรวจสอบข้อเท็จจริง และรายงานต่ออธิบดีเพื่อส่งเรื่องให้พนักงานอัยการพิจารณาไต่สวนชี้ขาด และในระหว่างเวลาดังกล่าว หากผู้บัญชาการเรือนจำเห็นว่ามีความจำเป็นที่จะต้องคุ้มครองผู้ต้องขัง ซึ่งถูกล่วงละเมิดทางเพศหรือพยาน ให้จัดมาตรการรักษาความปลอดภัยตามความเหมาะสม และให้เจ้าพนักงานซึ่งถูกร้องเรียนไปทำหน้าที่อื่น เพื่อป้องกันไม่ให้เข้าไปเกี่ยวข้องหรือยุ่งเหยิงกับพยานหลักฐาน

สำหรับกรณีผู้ต้องขังหญิงซึ่งถูกล่วงละเมิดทางเพศก่อนที่กรมราชทัณฑ์รับตัวให้ผู้ต้องขังแจ้งด้วยวาจาหรือทำเป็นหนังสือยื่นต่อผู้บัญชาการเรือนจำเพื่อขอรับความช่วยเหลือในการจัดแพทย์ พยาบาล หรือเจ้าพนักงานเรือนจำ ซึ่งผ่านการอบรมด้านการพยาบาลให้คำแนะนำหรือคำปรึกษาเกี่ยวกับการดูแลและการฟื้นฟูสุขภาพทางกาย และขอรับความช่วยเหลือในการจัดนักจิตวิทยาหรือนักสังคมสงเคราะห์เข้าพบปะพูดคุย ให้คำแนะนำ หรือคำปรึกษาเกี่ยวกับการดูแลและฟื้นฟูสุขภาพทางจิต ตลอดจนจัดให้มีเจ้าพนักงานเรือนจำให้คำปรึกษาในเบื้องต้นเกี่ยวกับ

^{๑๐} พระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. ๒๕๖๐ มาตรา ๔๗ และมาตรา ๕๙ และกฎกระทรวงการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังซึ่งถูกล่วงละเมิดทางเพศ พ.ศ. ๒๕๖๓.

การให้ความช่วยเหลือด้านกฎหมาย การสอบถามข้อเท็จจริง หรือขอรับความช่วยเหลือจากหน่วยงานที่มีหน้าที่เพื่อให้มีการดำเนินการทางกฎหมายต่อไป

๓.๕ สิทธิในการเข้าถึงการรักษาพยาบาล สุขอนามัย การสุขาภิบาล ความเป็นอยู่ และโภชนาการ^{๑๑}

ผู้ต้องขังมีสิทธิในการเข้าถึงการรักษาพยาบาล โดยเรือนจำทุกแห่งมีสถานพยาบาล และมีแพทย์ พยาบาล หรือเจ้าพนักงานที่ผ่านการอบรมด้านการพยาบาลซึ่งอยู่ปฏิบัติหน้าที่เป็นประจำที่สถานพยาบาล มีหน้าที่ในการตรวจร่างกาย ดูแลสุขอนามัย สุขาภิบาล และตรวจสุขภาพตามแนวทางการพัฒนาระบบบริการสุขภาพผู้ต้องขังในเรือนจำของกระทรวงสาธารณสุข และเมื่อผู้ต้องขังป่วยและมีความจำเป็นต้องส่งตัวออกไปรักษานอกเรือนจำ ก็ให้เรือนจำพิจารณาส่งตัวผู้ต้องขังไปรักษายังสถานพยาบาลภายนอกเรือนจำได้^{๑๒} นอกจากนี้ ผู้ต้องขังจะต้องได้รับการสนับสนุนให้ได้รับโอกาสในการออกกำลังกายตามสมควร ตลอดจนจัดให้ผู้ต้องขังได้รับอุปกรณ์ช่วยเกี่ยวกับสายตาและการได้ยิน การบริการทันตกรรม รวมถึงอุปกรณ์สำหรับผู้มีกายพิการตามความจำเป็นและเหมาะสม

ในการดูแลสุขภาพผู้ต้องขัง เรือนจำมีหน้าที่ป้องกัน ควบคุม และเฝ้าระวังโรคที่จะเกิดขึ้นแก่ผู้ต้องขังทั้งโรคไม่ติดต่อ โรคติดต่อและโรคระบาดที่สำคัญ รวมทั้งภัยสุขภาพต่างๆ และโรคที่อาจจะเกิดแก่ผู้ต้องขังหญิง หญิงตั้งครรภ์และหลังคลอดให้นมบุตร หรือเด็กในความดูแลของผู้ต้องขัง^{๑๓}

ในด้านสุขอนามัยผู้ต้องขัง ผู้ต้องขังมีหน้าที่ที่จะต้องรักษาความสะอาดในส่วนร่างกาย ดูแลสุขอนามัยในเรื่องการตัดผม โกนผม ตัดเล็บ การอาบน้ำและชำระร่างกาย และการดูแลสุขภาพอนามัยอื่นๆที่จำเป็น แต่ก็มีข้อยกเว้นหากการกระทำดังกล่าวเป็นการขัดต่อลัทธิศาสนา หรือประเพณีนิยมของผู้ต้องขังนั้นอย่างร้ายแรง หรือเป็นกรณีที่ผู้ต้องขังมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ไม่อาจปฏิบัติตามได้^{๑๔}

ในด้านความเป็นอยู่ของผู้ต้องขัง ผู้ต้องขังจะได้รับเครื่องแต่งกาย เครื่องนุ่งห่ม เครื่องนอน และเครื่องใช้ส่วนตัวที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตในเรือนจำ และในกรณีผู้ต้องขังหญิงที่ตั้งครรภ์ หรือให้นมบุตร หรือมีประจำเดือน ก็ให้เรือนจำจัดสิ่งของที่จำเป็นให้แก่ผู้ต้องขังกลุ่มนี้ด้วย^{๑๕} และเรือนจำมีหน้าที่ดูแลสุขภาพภิบาล ทั้งเรือนนอน ที่ต้องมีสภาพมั่นคงแข็งแรง สะอาด มีการระบายอากาศที่ดี มีน้ำดื่มสะอาดถูกสุขลักษณะทั้งบนเรือนนอนและสถานที่ ควบคุม มีการเฝ้าระวังและปรับปรุงคุณภาพน้ำตามแนวทางที่กรมราชทัณฑ์กำหนด มีส่วนที่สะอาด ไม่มีกลิ่น รบกวน การรักษาบริเวณที่ใช้เตรียม ปูรง ประกอบอาหารหรือสุทกรรม ภาชนะอุปกรณ์ที่ใช้เตรียม ปูรง ประกอบอาหาร และการตรวจสุขภาพประจำปีให้แก่ผู้ต้องขังที่ปฏิบัติงานสุทกรรม นอกจากนี้

^{๑๑} พระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. ๒๕๖๐ มาตรา ๕๔ มาตรา ๕๕.

^{๑๒} กฎกระทรวงการส่งตัวผู้ต้องขังไปรักษาตัวนอกเรือนจำ พ.ศ. ๒๕๖๓ ข้อ ๒.

^{๑๓} ระเบียบกรมราชทัณฑ์ ว่าด้วยการดำเนินการเกี่ยวกับการอนามัยและการสุขาภิบาลของผู้ต้องขัง พ.ศ. ๒๕๖๑ ข้อ ๑๕.

^{๑๔} ระเบียบกรมราชทัณฑ์ ว่าด้วยการดำเนินการเกี่ยวกับการอนามัยและการสุขาภิบาลของผู้ต้องขัง พ.ศ. ๒๕๖๑ ข้อ ๑๐.

^{๑๕} ระเบียบกรมราชทัณฑ์ ว่าด้วยการดำเนินการเกี่ยวกับการอนามัยและการสุขาภิบาลของผู้ต้องขัง พ.ศ. ๒๕๖๑ ข้อ ๑๑.

เรือนจำจะต้องเฝ้าระวังและป้องกันโรค ติดตามเรื่องความสะอาด การจัดการสภาพแวดล้อม ภายในเรือนจำ ควบคุมสัตว์และแมลงนำโรค การกำจัดขยะที่ถูกต้องตามหลักสุขาภิบาล การกำจัด สิ่งปฏิกูลและการบำบัดและกำจัดน้ำเสียที่ถูกต้องเหมาะสมและสม่ำเสมอ^{๑๖}

ในส่วนของโภชนาการ เรือนจำมีหน้าที่ในการจัดเลี้ยงอาหารให้แก่ผู้ต้องขัง โดยคำนึงถึง ปริมาณและคุณภาพของการปรุง โดยเจ้าพนักงานเรือนจำและผู้ต้องขังผู้ปรุงอาหารจะต้องผ่านการ ตรวจโรคและความเห็นชอบจากแพทย์ และต้องได้รับการตรวจสอบสุขภาพอย่างสม่ำเสมอ และอาหารที่เรือนจำจัดจะต้องผ่านการตรวจสอบจากแพทย์ พยาบาล หรือเจ้าพนักงานเรือนจำที่ผ่านการอบรมด้านการพยาบาลหรือโภชนาการตรวจก่อน ตลอดจนผ่านการตรวจประเมินมาตรฐาน สุขาภิบาลอาหารตามวงรอบ โดยปกติผู้ต้องขังจะต้องรับประทานอาหารซึ่งทางเรือนจำจัดให้ แต่ผู้ต้องขังสามารถที่จะรับประทานอาหารส่วนตัวได้ ในกรณีเจ็บป่วยและต้องรับประทานอาหาร ตามคำแนะนำของแพทย์ หรือในเทศกาลปีใหม่หรือเทศกาลทางศาสนา ซึ่งได้รับอนุญาต จากผู้บัญชาการเรือนจำ หรือในกรณีผู้ต้องขังชาวต่างชาติที่ได้รับการร้องขอจากสถานทูต เป็นครั้งคราว หรือในกรณีอื่นที่ผู้บัญชาการเรือนจำอนุญาต^{๑๗}

๓.๖ สิทธิในการติดต่อกับบุคคลภายนอก และการปรึกษากับทนายความ^{๑๘}

ผู้ต้องขังมีสิทธิได้รับอนุญาตให้ติดต่อกับบุคคลภายนอก โดยผู้ต้องขังต้องแจ้งรายชื่อ บุคคลภายนอกที่จะให้เข้ามาพบหรือติดต่อกับตนภายในเรือนจำไว้ล่วงหน้า จำนวนไม่เกิน ๑๐ คน นอกจากนี้ ผู้ต้องขังยังมีสิทธิให้ทนายความเข้าพบเพื่อปรึกษาคดี และในกรณีที่ผู้ต้องขัง ชาวต่างชาติ ผู้บัญชาการเรือนจำจะอนุญาตให้เจ้าหน้าที่สถานทูตและพนักงานกงสุลสามารถเข้าเยี่ยม ผู้ต้องขังก็ได้ และสำหรับผู้ต้องขังป่วยและได้รับการรักษาตัวอยู่ในทัณฑสถานโรงพยาบาลราชทัณฑ์ หรือสถานพยาบาลของเรือนจำ ผู้อำนวยการทัณฑสถานโรงพยาบาลราชทัณฑ์หรือผู้บัญชาการ เรือนจำก็สามารถอนุญาตให้ผู้ต้องขังได้รับการเยี่ยมจากญาติภายในทัณฑสถานหรือสถานพยาบาล ก็ได้แล้วแต่กรณี โดยพิจารณาจากรายงานของแพทย์หรือเจ้าหน้าที่พยาบาลประจำสถานพยาบาลนั้น นอกจากนี้ ผู้ต้องขังยังมีสิทธิในการรับรู้ข้อมูลข่าวสารที่สำคัญผ่านสื่อต่างๆ ที่เรือนจำ ได้จัดไว้ให้ สิทธิในการติดต่อผ่านทางจดหมายและการรับพัสดุไปรษณีย์ ทั้งนี้ ตามที่กฎหมายกำหนด

๔. การใช้สิทธิและเสรีภาพ: ว่าด้วยความเป็นพลเมืองของผู้ต้องขัง

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา คำว่า “ความเป็นพลเมือง” (Citizenship) ได้ถูกหยิบยกขึ้นมาให้ ความสำคัญในแวดวงการศึกษาเกี่ยวกับการเมืองการปกครอง โดยมีเหตุผลจากปรากฏการณ์ ขับเคลื่อนทางสังคมการเมืองและอำนาจทางการเมืองขององค์กรซึ่งทำงานในรูปแบบต่างๆ

^{๑๖} ระเบียบกรมราชทัณฑ์ ว่าด้วยการดำเนินการเกี่ยวกับการอนามัยและสุขาภิบาลของผู้ต้องขัง พ.ศ. ๒๕๖๑ ข้อ ๒๖.

^{๑๗} ระเบียบกรมราชทัณฑ์ ว่าด้วยการดำเนินการเกี่ยวกับการอนามัยและสุขาภิบาลของผู้ต้องขัง พ.ศ. ๒๕๖๑ ข้อ ๘ ข้อ ๒๐ ข้อ ๒๔ และข้อ ๒๕.

^{๑๘} พระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. ๒๕๖๐ มาตรา ๒๙ มาตรา ๔๒ มาตรา ๖๐ และมาตรา ๖๑ และระเบียบกรมราชทัณฑ์ว่าด้วยการ เยี่ยม การติดต่อของบุคคลภายนอกกับผู้ต้องขังและการเข้าดูกิจการหรือติดต่อการทำงานกับเรือนจำ พ.ศ. ๒๕๖๑ ข้อ ๗ ข้อ ๑๒ ข้อ ๒๐ และ ข้อ ๒๓.

นอกกลไกรัฐ ได้แก่ สมาคม องค์กรพัฒนาเอกชนต่างๆ ประกอบกับพัฒนาการของหลักการประชาธิปไตยที่ได้ให้หลักประกันสิทธิเสรีภาพของประชาชน ตลอดจนกลไกการตรวจสอบการใช้อำนาจภาครัฐ การกระจายอำนาจ และการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน ปัจจัยเหล่านี้ได้เน้นย้ำถึงความสำคัญของ “พลเมือง” ในระบอบประชาธิปไตย ที่ตระหนักว่าตนเองมีส่วนเป็นผู้กระทำ มีจิตสาธารณะ เห็นประโยชน์ส่วนร่วม มีความรับผิดชอบ และมีความเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงในทุกกระดับ และที่สำคัญคือมองเห็นว่าการเมืองเป็นเรื่องของทุกคนและตนเองมีส่วนเข้าร่วมรับผิดชอบ^{๑๙}

คำว่า พลเมือง มีที่มาจากภาษาละติน คำว่า Cives ซึ่งนิยมใช้ในยุคราชธิปไตยกรีกและโรมัน จนกระทั่งในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ ก็ได้กลับมานิยมอีกครั้ง เนื่องจากสถานการณ์ปฏิวัติในประเทศอังกฤษ สหรัฐอเมริกา และฝรั่งเศส โดยความเป็นพลเมือง (Citizenship) เป็นคำที่มีความสำคัญต่อพัฒนาการของระบอบประชาธิปไตย ดังที่ วรากรณ์ สามโกเศศ (๒๕๕๔) ชี้ว่าประชาธิปไตยจะประสบความสำเร็จได้ ไม่ใช่เพียงแต่มีรัฐธรรมนูญที่ดี หากแต่ประชาชนจะต้องเป็น “พลเมือง” ตามระบอบประชาธิปไตยด้วย^{๒๐} ซึ่ง ดร.ถวิลวดี บุรีกุล รัชวดี แสงมเหษณ์ และ Eugenie Merieau (๒๕๖๒) ได้ทำการศึกษาความเป็นพลเมืองและนำเสนอองค์ประกอบของความเป็นพลเมืองตามแบบของ Abowitz & Harnish (๒๐๐๖) ดังต่อไปนี้^{๒๑}

๑. มีเอกลักษณ์ที่มาจากความเป็นสมาชิกของชุมชนทางการเมือง
๒. ยึดถือค่านิยมเฉพาะและอุดมคติ
๓. มีสิทธิและหน้าที่
๔. มีส่วนร่วมทางการเมือง
๕. มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับการเมืองการปกครอง

สอดคล้องกับลักษณะพลเมืองในสังคมประชาธิปไตย ซึ่งนำเสนอโดย Cogan (๑๙๙๗) สามารถสรุปได้ดังนี้^{๒๒}

๑. เป็นผู้ที่มีความรู้ มีการศึกษา และความสามารถในการมองเห็นและเข้าใจสังคมของตนและสังคมโลกเสมือนเป็นสมาชิกของสังคมโลก
๒. มีความสามารถที่จะทำงานร่วมกับผู้อื่นและรับผิดชอบต่อตนเองและผู้อื่นในบทบาทส่วนตนและต่อสังคม
๓. มีความสามารถที่จะเข้าใจ ยอมรับ และอดทนต่อความแตกต่างทางวัฒนธรรม
๔. มีความสามารถที่จะคิดวิเคราะห์อย่างมีเหตุผลและเป็นระบบ
๕. มีความเต็มใจที่จะแก้ปัญหาความขัดแย้งด้วยท่าทีสันติ ไม่ใช้ความรุนแรง

^{๑๙} ทิพย์พาร ดันติสุนทร, ‘วิถีไทยกับการเสริมสร้างความเป็นพลเมืองในสังคมประชาธิปไตย’ (การประชุมวิชาการสถาบันพระปกเกล้า ครั้งที่ ๑๓, สถาบันพระปกเกล้า, ๒๕๕๕) ๓๙-๔๐.

^{๒๐} วรากรณ์ สามโกเศศ, ‘การศึกษาเพื่อสร้างความเป็นพลเมือง’ มติชน (๓ มีนาคม ๒๕๕๔) < <https://www.moe.go.th/การศึกษาเพื่อสร้างความ> > สืบค้นเมื่อ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๖๕

^{๒๑} ดร.ถวิลวดี บุรีกุล รัชวดี แสงมเหษณ์ และ Eugenie Merieau, ความเป็นพลเมืองในประเทศไทย (Citizenship in Thailand) ๒๕๖๒ <https://www.kpi.ac.th/knowledge/book/data/740> > สืบค้นเมื่อ ๒๒ มิถุนายน ๒๕๖๕.

^{๒๒} ทิพย์พาร (เชิงอรุณ ๑๘) ๔๔-๔๕.

๖. มีความเต็มใจที่จะเปลี่ยนการใช้ชีวิตและอุปนิสัยการบริโภค เพื่อรักษาสิ่งแวดล้อม
๗. มีความสามารถที่จะเข้าใจและปกป้องสิทธิมนุษยชน
๘. มีความเต็มใจและมีความสามารถที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมในทางการเมือง ทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับชาติ และระดับนานาชาติ

จะเห็นได้ว่า ความเป็นพลเมือง (Citizenship) มีความสำคัญต่อพัฒนาการของระบอบประชาธิปไตย เนื่องจากเมื่อประชาชนมีลักษณะพลเมืองตามข้างต้น ก็จะเป็นสมาชิกของสังคมที่สามารถใช้สิทธิเสรีภาพโดยมีความรับผิดชอบต่อส่วนรวม เคารพสิทธิของผู้อื่น เคารพความแตกต่าง และไม่ใช้ความรุนแรง มีจิตสาธารณะ^{๒๓} และหากพิจารณาในบริบทของผู้ต้องขังในเรือนจำ ได้มีนักวิชาการศึกษาประเด็นการเสริมสร้างพลเมืองที่รู้จักในเรือนจำ (Active Citizenship) โดยมีแนวคิดที่ว่าผู้ต้องขังยังคงเป็นประชาชนพลเมืองซึ่งมีสิทธิและความรับผิดชอบ อีกทั้งยังเป็นสมาชิกของชุมชนสถานที่ควบคุม (Prison Communities) และว่าที่สมาชิกของสังคมภายหลังพ้นโทษ ผลการวิจัยพบว่ากระบวนการเสริมสร้างความเป็นพลเมืองที่รู้จักแก่ผู้ต้องขังจะมีความสำคัญและจะมีประโยชน์หลายประการทั้งต่อตัวผู้ต้องขัง สถานที่ควบคุม และต่อสังคม^{๒๔}

ในด้านประโยชน์ต่อตัวผู้ต้องขัง ผู้ต้องขังจะมีโอกาสได้รับการพัฒนาทักษะ ทั้งทักษะทางสังคม (Soft skills) ในเรื่องการสร้างความมั่นใจ การทำงานเป็นทีม การบริหารจัดการเวลา ทักษะการสื่อสาร ความคิดสร้างสรรค์ และทักษะเชิงวิชาชีพ (Hard skills) ในเรื่องทักษะทางศิลปะ การกีฬา และยังได้พัฒนาในเรื่องทุนทางสังคม (Social capital) ได้แก่ ความสามารถในการสร้างความเปลี่ยนแปลง ความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของสังคมรอบตัว และพัฒนาการในด้านความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนผู้ต้องขัง เจ้าหน้าที่เรือนจำ ตลอดจนยกระดับสุขภาพจิต ความเข้าอกเข้าใจในสิ่งรอบตัว และโดยเฉพาะอย่างยิ่งยังเป็นการใช้เวลาในเรือนจำให้เกิดความคุ้มค่า และสร้างความรู้สึกให้ผู้ต้องขังว่าเสียงของตนจะถูกรับฟัง และมีอำนาจในการตัดสินใจในเรื่องต่างๆ

การที่ผู้ต้องขังได้รับการยกระดับความเป็นพลเมือง ก็ย่อมที่จะส่งผลดีต่อระบบการควบคุมและพัฒนาพฤติกรรมผู้ต้องขังของเรือนจำ ทักษะสถาน เนื่องจากเมื่อผู้ต้องขังได้รับการยกระดับจิตใจ ก็ย่อมจะเกิดบรรยากาศที่ดี อันจะนำไปสู่ความมั่นคงปลอดภัยของเรือนจำ ตลอดจนความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างเจ้าหน้าที่และผู้ต้องขัง เช่นเดียวกับประโยชน์ที่สังคมจะได้รับ เมื่อผู้ต้องขังเหล่านี้พ้นโทษ ก็จะมีทักษะด้านต่างๆ รวมทั้งความพร้อมที่จะกลับเข้าไปใช้ชีวิตในสังคม และลดแนวโน้มในการกระทำผิดซ้ำภายหลังพ้นโทษ

อย่างไรก็ดี ในการเริ่มกระบวนการเสริมสร้างความเป็นพลเมืองดังกล่าว ก็มีความจำเป็นที่องค์กรหรือหน่วยงาน จะต้องรับรู้สถานะปัจจุบันของการมีส่วนร่วมภายในองค์กรหรือหน่วยงาน เพื่อจะเป็นประโยชน์ต่อการระบุวิธีและเครื่องมือในการพัฒนาและเสริมสร้างความเป็นพลเมืองในหน่วยงาน ซึ่งในเรื่องนี้ Sherry R. Arnstein (๑๙๖๙) ได้นำเสนอทฤษฎีบันได ๘ ขั้นของการมีส่วนร่วม

^{๒๓} วรากรณ์ (เชิงอรธ ๑๙).

^{๒๔} The PAC (Prisoners' Active Citizenship) Erasmus + EU project, Citizens Inside: A guide to creating active participation in prisons <<https://pald.research.vub.be/sites/default/files/atoms/files/1.%20Citizens-Inside-A-guide-to-creating-active-participation-in-prisons.pdf>> accessed 21 June 2022.

ร่วมของประชาชน ซึ่งสามารถนำมาใช้เป็นโมเดลเพื่อกำหนดสถานการณ์มีส่วนร่วมภายในองค์การหรือหน่วยงานได้ ประกอบด้วยระดับขั้นดังต่อไปนี้^{๒๕}

๑. ระดับการควบคุมบงการ (Manipulation) คือ ระดับการมีส่วนร่วมที่ประชาชนรับการสั่งการจากภาครัฐฝ่ายเดียว

๒. ระดับการเยียวยาเฉพาะกลุ่ม (Therapy) คือ ระดับการมีส่วนร่วมเฉพาะกลุ่มของผู้ที่เดือดร้อน

๓. ระดับการให้ข้อมูลข่าวสาร (Informing) คือ ระดับการมีส่วนร่วมที่ประชาชนได้รับการสื่อสารทางเดียวจากภาครัฐ

๔. ระดับการปรึกษาหารือ (Consultation) คือ ระดับการมีส่วนร่วมที่ประชาชนได้รับการเชิญชวนให้ร่วมปรึกษาหารือในวิธีการต่างๆ เช่น การสำรวจ

๕. ระดับการทำให้พอใจ (Placation) คือ ระดับการมีส่วนร่วมที่เลือกตัวแทนกลุ่มประชาชนเพื่อเข้าร่วมในกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่ง แต่การตัดสินใจในขั้นสุดท้ายยังคงเป็นของภาครัฐ

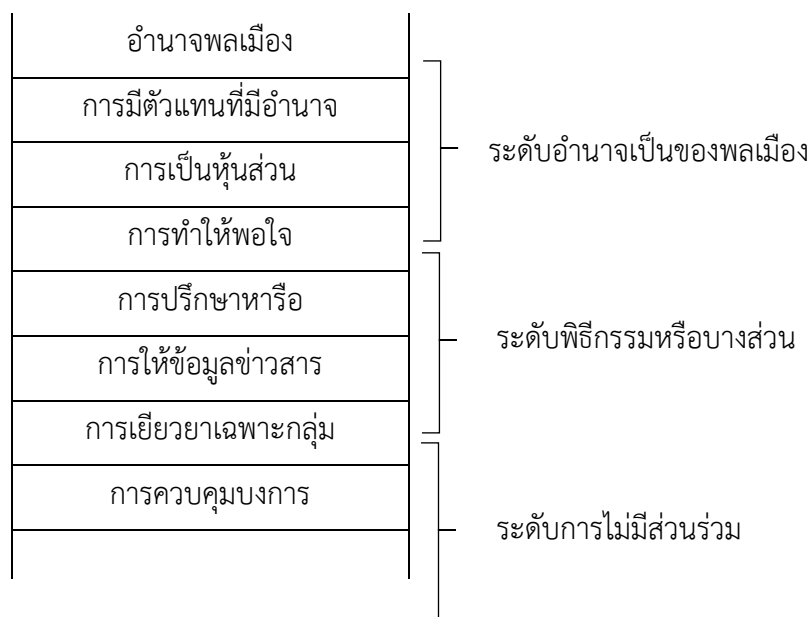
๖. ระดับการเป็นหุ้นส่วน (Partnership) คือ ระดับการมีส่วนร่วมที่มีการกระจายอำนาจโดยประชาชนกับภาครัฐ ทำงานร่วมกันในลักษณะหุ้นส่วน มีการวางแผนการตัดสินใจและรับผิดชอบร่วมกัน

๗. ระดับการมีตัวแทนที่มีอำนาจ (Delegated power) คือ ระดับการมีส่วนร่วมที่ประชาชนมีตัวแทนที่มีอำนาจต่อการตัดสินใจในประเด็นต่างๆ ที่สะท้อนความต้องการของประชาชน

๘. ระดับอำนาจพลเมือง (Citizen control) คือ ระดับการมีส่วนร่วมที่ประชาชนมีอำนาจในการตัดสินใจ การกำหนดนโยบาย การดำเนินงานใดๆอย่างมีอิสระตามความต้องการแท้จริงของชุมชน

^{๒๕} Sherry R. Arnstein 'A Ladder of Citizen Participation' (1969) 35 : 4 Journal of the American Institute of Planners 216, 216 – 224.

ภาพที่ ๑ บันได ๘ ขั้นการมีส่วนร่วม โดย Sherry R. Arnstein (๑๙๖๙)

จากภาพที่ ๑ แสดงให้เห็นบันได ๘ ขั้นของการมีส่วนร่วมของ Sherry R. Arnstein (๑๙๖๙) ซึ่งสามารถจัดแบ่งออกเป็น ๓ กลุ่มระดับการมีส่วนร่วมเรียงจากน้อยไปมาก ได้แก่ ระดับการไม่มีส่วนร่วม (Nonparticipation) ระดับพิธีกรรมหรือบางส่วน (Degrees of tokenism) และระดับอำนาจเป็นของพลเมือง (Degrees of citizen power) โดยแต่ละกลุ่มขั้นที่สูงขึ้นจะสะท้อนอำนาจของประชาชนที่เพิ่มสูงขึ้น

ในเวลาต่อมา Dorien Brosens, Flore Croux & Liesbeth De Donder (๒๐๑๘) ได้พัฒนาและนำเสนอรูปแบบพีระมิดการมีส่วนร่วม ๕ ระดับ เพื่อใช้ในการศึกษาเรื่องการสร้างพลเมืองตื่นในเรือนจำ^{๒๖} ประกอบด้วย

๑. ระดับการรับข้อมูล (Informing) คือ ระดับที่ผู้ต้องขังจะได้รับรู้ข้อมูลข่าวสาร เช่น ชั้นเรียนปฐมนิเทศ แผ่นพับ แผ่นโฆษณา

๒. ระดับการให้คำปรึกษา (Consulting) คือ ระดับที่เรือนจำรับฟังความคิดเห็นของผู้ต้องขังในบางประเด็นผ่านเครื่องมือ เช่น แบบสำรวจ การประชุมกลุ่ม การใช้กล่องรับฟังความคิดเห็น และรับไปพิจารณาดำเนินการ

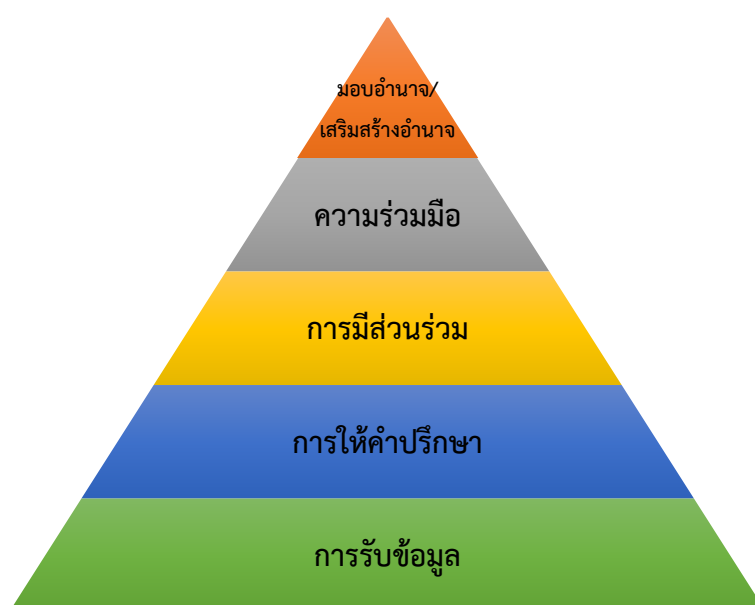
๓. ระดับการมีส่วนร่วม (Involving) คือ ระดับที่ผู้ต้องขังมีส่วนเกี่ยวข้องในการตัดสินใจบางประเด็น ผ่านกระบวนการหรือขั้นตอนที่เรือนจำกำหนดขึ้น เช่น สภาเรือนจำ

^{๒๖} Dorien Brosens, Flore Croux & Liesbeth De Donder, Prisoners' Active Citizenship: An insight in European prisons 2018 <<https://pald.research.vub.be/sites/default/files/atoms/files/3.%20Brosens-et-al.-2018-PAC-An-insight-in-European-prisons-DEF.pdf>> accessed 2 July 2022

๔. ระดับความร่วมมือ (Collaborating) คือ ระดับที่ผู้ต้องขังมีบทบาทในการทำงานร่วมกับเจ้าหน้าที่เรือนจำ ในการระบุประเด็นปัญหา แลกเปลี่ยนความเป็นไปได้ในการจัดการปัญหา เช่น การจัดตั้งกลุ่มเฉพาะกิจซึ่งประกอบด้วยเจ้าหน้าที่ ผู้ต้องขัง และผู้เชี่ยวชาญ เพื่อดำเนินการในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง

๕. ระดับมอบอำนาจ/เสริมสร้างอำนาจ (Devolving/ Empowering) คือระดับที่ผู้ต้องขังได้รับอำนาจในการบริหารจัดการและตัดสินใจด้วยตนเอง เช่น การบริหารจัดการกิจกรรมภายใต้งบประมาณที่ได้รับจัดสรร

ภาพที่ ๒ พีระมิตการมีส่วนร่วมของ Dorien Brosens, Flore Croux & Liesbeth De Donder (๒๐๑๘)

ในการนำเสนอพีระมิตการมีส่วนร่วมตามภาพที่ ๒ Dorien Brosens, Flore Croux & Liesbeth De Donder (๒๐๑๘) ได้อธิบายว่าในการไปถึงแต่ละระดับของการมีส่วนร่วมนั้นจะขึ้นอยู่กับบริบทและทรัพยากรที่มีโดยที่จุดประสงค์ไม่ได้อยู่ที่การไปถึงจุดยอดพีระมิต หากแต่เป็นการที่ผู้คนในองค์กรหรือหน่วยงานจะร่วมกันตั้งคำถามว่าจะไปสู่ในระดับต่อไปอย่างไร และจะลดอุปสรรคที่มีต่อการเสริมสร้างการมีส่วนร่วมของผู้ต้องขังอย่างไร

นอกจากระดับการมีส่วนร่วมดังกล่าว Dorien Brosens, Flore Croux & Liesbeth De Donder (๒๐๑๘) ยังได้นำเสนอการจำแนกประเภทกิจกรรมที่เรือนจำอาจนำไปเป็นแนวทางเพื่อเสริมสร้างความเป็นพลเมืองในเรือนจำ ดังต่อไปนี้

๑. การจัดและสนับสนุนกิจกรรมในเรือนจำ (Organizing and supporting prison activities) คือ การที่เรือนจำเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังเข้าร่วมหรือมีบทบาทในการจัดกิจกรรมเชิงวัฒนธรรม กิจกรรมการศึกษา การกีฬา การสนทนา หรือกิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจในเรือนจำ โดยมีงานวิจัยชี้ว่าการที่ผู้ต้องขังได้รับการสนับสนุนให้จัดกิจกรรมจะส่งผลให้ผู้ต้องขังมีความตระหนัก

ในความเป็นเจ้าของโครงการ มีความรับผิดชอบต่องานที่ทำ และตระหนักในคุณค่าของประสบการณ์ที่ตนได้รับ

๒. การมีส่วนร่วมเชิงประชาธิปไตย (Democratic participation) คือ การที่ผู้ต้องขังมีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจเกี่ยวกับระบบการบริหารจัดการเรือนจำ ได้แก่ การเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังร้องเรียนและให้ข้อเสนอแนะเพื่อการเปลี่ยนแปลงการบริหารเรือนจำ หรือแนวคิดการจัดตั้งสภาผู้ต้องขัง (Prisoner Council) หรือกลุ่มเสวนา (Prisoner forums) ซึ่งจะเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังได้แสดงความคิดเห็นเพื่อการพัฒนาเรือนจำ โดยในงานวิจัยจำนวนมากชี้ว่าการมีส่วนร่วมเชิงประชาธิปไตยของผู้ต้องขัง จะเป็นการเน้นถึงคุณค่าของหลักประชาธิปไตยที่เสียงของผู้ต้องขังจะถูกรับฟัง และเป็นการเสริมสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างเจ้าหน้าที่และผู้ต้องขัง ตลอดจนเป็นการยกระดับการบริหารจัดการเรือนจำ เนื่องจากได้รับฟังข้อคิดเห็นของผู้ต้องขัง^{๒๗}

๓. การใช้กระบวนการกลุ่ม (Peer-based interventions) คือ กระบวนการทำงานเป็นกลุ่มเพื่อช่วยเหลือ ส่งเสริม สนับสนุนการพัฒนาการมีส่วนร่วมและเสริมสร้างความเป็นพลเมืองของผู้ต้องขัง โดยงานวิจัยได้แบ่งการใช้กระบวนการกลุ่มออกเป็น ๒ ด้าน ได้แก่ ด้านการศึกษา และด้านการสนับสนุน สำหรับในด้านการศึกษา (Peer education) เป็นการเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังมีบทบาทในการเป็นผู้ให้ความรู้แก่กันและกันในประเด็นต่างๆ เช่น การศึกษา สุขอนามัย ส่วนในด้านการสนับสนุน (Peer support) อาจแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ การสนับสนุนในเรื่องข้อมูลพื้นฐาน เช่น กระบวนการปฐมนิเทศผู้ต้องขัง และในประเภทการสนับสนุนด้านอารมณ์ความรู้สึกของผู้ต้องขัง เช่น การจัดโปรแกรมพูดคุยเพื่อและให้คำปรึกษาผู้ต้องขัง เป็นต้น

๔. กิจกรรมที่ใช้สมาชิกในชุมชนเข้ามาร่วมในเรือนจำ คือ กระบวนการดึงสมาชิกในชุมชนให้เข้ามาร่วมกิจกรรมกับผู้ต้องขังภายในเรือนจำ ทั้งการใช้สถานที่ในเรือนจำเป็นเพื่อจัดกิจกรรมสนทนา การหรือการร่วมชั้นเรียนเพื่อศึกษาวิชาเฉพาะต่างๆกับผู้ต้องขัง ซึ่งการใช้สมาชิกในชุมชนเพื่อเข้ามาร่วมในกิจกรรมต่างๆ จะช่วยให้ผู้ต้องขังรู้จักการมีปฏิสัมพันธ์กับบุคคลอื่นและเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังเรียนรู้ประสบการณ์ชีวิตจากบุคคลที่หลากหลายอันจะเป็นการเพิ่มศักยภาพและช่วยในการเปลี่ยนแปลงตนเองของผู้ต้องขัง^{๒๘}

^{๒๗} ดู Nina Champion & Jose Aguiar, *Involve, Improve, Inspire: A Prisoner Learner Voice Toolkit* 2013

<<https://fbclientprisoners.s3.amazonaws.com/Documents/PET%20Learner%20Voice%20Toolkit%20F.pdf>>

accessed 4 July 2022. และ Michelle Inderbitzin, Trevor Walraven & James Anderson, 'Leading by Example: Ways That Prisoners Give Back to Their Communities' In L. S. Abrams, E. Hughes, M. Inderbitzin, & R. Meek (Eds.) *The Voluntary Sector in Prison* (Palgrave Macmillan 2016) 85-114.

^{๒๘} ดู Ruth Armstrong & Amy Ludlow, 'Educational Partnerships Between Universities and Prisons: How Learning Together can be Individually, Socially and Institutionally Transformative' (2016) 225 *Prison Service Journal* 9, 9-17.

และ Kimmett Edgar, Jessica Jacobson & Kathy Bigga, *Time Well Spent: A Practical Guide to Active Citizenship and Volunteering in Prison* (Prison Reform Trust, 2011)

สำหรับการสร้างความเป็นพลเมืองในเรือนจำ ปรากฏกรณีตัวอย่างในเรือนจำประเทศต่างๆ ดังต่อไปนี้^{๒๙}

ตัวอย่างของการจัดและสนับสนุนกิจกรรมในเรือนจำ (Organizing and supporting prison activities) เรือนจำในนครนิวยอร์ก ประเทศสหรัฐอเมริกา ได้เปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังมีส่วนร่วมรับผิดชอบในกิจการห้องสมุด โดยจะได้รับหน้าที่เป็นผู้ช่วยบรรณารักษ์ มีหน้าที่ในการดูแลและพัฒนาหมวดหมู่หนังสือที่ตนรับผิดชอบ ตลอดจนกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับเนื้อหาของหมวดหมู่หนังสือนั้นๆ ในขณะเดียวกันเรือนจำในสหราชอาณาจักร ก็เปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังหญิงมีส่วนในการเข้าร่วมรับการฝึกอบรมเพื่อเป็นวิทยากรและผู้ดูแลอาคารออกกำลังกายของเรือนจำ นอกจากนี้เรือนจำในประเทศเบลเยียม ก็เปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังมีส่วนร่วมและมีบทบาทในกิจกรรมกีฬา การฉายภาพยนตร์ในเรือนจำ โดยให้ผู้ต้องขังมีส่วนร่วมในกระบวนการเขียนโครงการจนสรุปผลการประเมินโครงการ

ในแง่ของการมีส่วนร่วมเชิงประชาธิปไตย (Democratic participation) เรือนจำหลายแห่งในภูมิภาคยุโรปได้นำรูปแบบสภาผู้ต้องขัง (Prisoner Council) เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในการบริหารจัดการเรือนจำ โดยผู้ต้องขังจะเข้ามามีส่วนร่วมในสภาผู้ต้องขังเพื่อแลกเปลี่ยนประเด็นปัญหาด้านความเป็นอยู่ และการบริหารงานอื่นของเรือนจำโดยตรงกับทางเรือนจำ ในขณะเดียวกันเรือนจำในประเทศสหราชอาณาจักร ก็ได้นำรูปแบบของสภาการเรียนรู้ของผู้ต้องขัง (Learner council) มาใช้ในเรือนจำโดยผู้ต้องขังแต่ละกลุ่มหลักสูตร จะได้รับเลือกให้เข้าไปอยู่ในสภาแห่งนี้ และผู้จัดการศึกษาของแต่ละหลักสูตรและผู้เกี่ยวข้องมีหน้าที่เข้าร่วมประชุมและรับฟังข้อเสนอแนะ ตลอดจนนำเสนอการพัฒนาปรับปรุงหลักสูตรให้แก่สภา

ในส่วนของการใช้กระบวนการกลุ่ม (Peer-based interventions) มีตัวอย่างกรณีเรือนจำในประเทศไอร์แลนด์ ได้จัดโครงการอาสาสมัครภาษาซึ่งเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังได้ร่วมฝึกอบรมเพื่อเป็นวิทยากรกลุ่มด้านสุขอนามัย มีหน้าที่อบรมให้ความรู้แก่เพื่อนผู้ต้องขัง และในเรือนจำประเทศสหราชอาณาจักร ก็เปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังมีบทบาทเป็นครู โดยมีหน้าที่สอนการอ่านเขียนให้แก่เพื่อนผู้ต้องขังในเรือนจำ

สำหรับกิจกรรมที่ใช้สมาชิกในชุมชนเข้ามาร่วมในเรือนจำ ปรากฏตัวอย่างในเรือนจำหลายแห่งทั้งในประเทศสหรัฐอเมริกา สหราชอาณาจักร เดนมาร์ก และเบลเยียม ได้มีการจัดโปรแกรมนำนักเรียน นักศึกษามาเข้าชั้นเรียนในเรือนจำร่วมกับผู้ต้องขัง (Inside-out exchange program) ซึ่งจะเป็นการช่วยให้ผู้ต้องขังได้ฝึกฝนทักษะการอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคม และเป็นการกระตุ้นกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกันและกัน

^{๒๙} Dorien Brosens, Flore Croux & Liesbeth De Donder (เชิงอรรถ ๒๖).

๕. บทวิเคราะห์

ระบอบประชาธิปไตยเป็นระบอบที่มีหลักการพื้นฐานในการคุ้มครองความเสมอภาคของบุคคล สิทธิ เสรีภาพและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ ได้วางกลไกการคุ้มครองสิทธิของผู้ต้องขังในฐานะพลเมืองตามรัฐธรรมนูญ โดยได้กำหนดให้หน่วยงานของรัฐใช้อำนาจเท่าที่กฎหมายให้อำนาจไว้ และให้ใช้อำนาจเหล่านั้นภายใต้รัฐธรรมนูญ กฎหมาย และหลักนิติธรรม ตลอดจนมีกลไกการตรวจสอบการใช้อำนาจขององค์กรและเจ้าพนักงานของรัฐ เพื่อป้องกันการใช้อำนาจโดยอำเภอใจ หรือเกินกรอบของกฎหมายที่ให้ไว้ นอกจากนี้ระบอบประชาธิปไตยยังเน้นย้ำหลักการของการมีส่วนร่วมของประชาชนในรูปแบบและขั้นตอนต่างๆ เพื่อสะท้อนซึ่งความต้องการที่แท้จริงของประชาชนในกระบวนการบริการสาธารณะ

จากการศึกษาวิเคราะห์ประเด็นสิทธิและเสรีภาพของผู้ต้องขังในเรือนจำ ตั้งแต่สิทธิในการได้รับการศึกษาขั้นพื้นฐานตามกฎหมายว่าด้วยการศึกษาแห่งชาติ สิทธิในการนับถือศาสนา และประกอบศาสนกิจในเรือนจำ สิทธิในการยื่นคำร้องทุกข์หรือเรื่องราวใดๆ ต่อเจ้าพนักงานเรือนจำ ผู้บัญชาการเรือนจำ อธิบดี รัฐมนตรี หรือหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง หรือทูลเกล้าฯ ถวายฎีกา ต่อพระมหากษัตริย์ สิทธิในการร้องเรียนเกี่ยวกับการถูกล่วงละเมิดทางเพศจากการปฏิบัติหน้าที่ โดยมีขอบของเจ้าพนักงานเรือนจำ สิทธิในการเข้าถึงการรักษาพยาบาล สุขอนามัย การสุขาภิบาล ความเป็นอยู่และโภชนาการ และสิทธิในการติดต่อกับบุคคลภายนอก และการปรึกษากับทนายความ พบว่าระบบงานราชทัณฑ์ไทย ได้วางหลักการเกี่ยวกับสิทธิและเสรีภาพผู้ต้องขังเป็นไปตามหลักประชาธิปไตย และหลักนิติธรรมแล้ว โดยที่พระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พุทธศักราช ๒๕๖๐ และกฎหมายที่เกี่ยวข้อง ยังได้บัญญัติให้อำนาจเจ้าพนักงานเรือนจำในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังในลักษณะให้อำนาจเท่าที่จำเป็น เฉพาะกรณีที่กำหนดไว้ในบทบัญญัติแห่งกฎหมาย ตลอดจนได้วางกลไกการร้องทุกข์ของผู้ต้องขังที่สามารถร้องทุกข์หรือเรื่องราวใดๆ ต่อเจ้าพนักงานและบุคคลอื่นได้ กรณีจึงถือได้ว่าเป็นการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของผู้ต้องขังตามหลักประชาธิปไตย อีกทั้งยังสอดคล้องกับข้อกำหนดระหว่างประเทศ อาทิ ข้อกำหนดขั้นต่ำแห่งสหประชาชาติว่าด้วยการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง (ข้อกำหนดแมนเดลา) ที่ได้วางมาตรฐานขั้นต่ำครอบคลุมการบริหารจัดการเรือนจำในทุกด้าน ตั้งแต่ขั้นตอนการรับตัวผู้ต้องขังจนถึงการปล่อยตัว สำหรับการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิงก็ได้ปฏิบัติตามข้อกำหนดสหประชาชาติว่าด้วยการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิงในเรือนจำและมาตรการที่มีใช้การคุมขังสำหรับผู้กระทำผิดหญิง หรือข้อกำหนดกรุงเทพ (The Bangkok Rules) โดยเน้นการบริหารจัดการในประเด็นของผู้หญิงทั้งสุขอนามัย การตั้งครรภ์ บทบาทหน้าที่แม่และบทบาทต่อครอบครัว ส่วนการควบคุมผู้ต้องขังตามหลักสิทธิมนุษยชน ก็ได้ปฏิบัติตามอนุสัญญาต่อต้านการทรมานและการประติบัติหรือการลงโทษที่โหดร้าย ไร้มนุษยธรรม หรือที่ย่ำยีศักดิ์ศรี ซึ่งประเทศไทยได้เข้าเป็นภาคีอนุสัญญาดังกล่าวตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๕๐

ภายใต้การคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของผู้ต้องขังดังกล่าว การส่งเสริมให้ผู้ต้องขังเกิดความตระหนักในสิทธิและเสรีภาพของตน และรู้จักการประพฤติปฏิบัติตนภายใต้หลักการประชาธิปไตยและขอบเขตของกฎหมายก็ย่อมจะส่งผลให้กระบวนการควบคุมและพัฒนาพฤตินิสัยผู้ต้องขังของเรือนจำเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ ดังที่ Dorien Brosens, Flore Croux & Liesbeth

De Donder (๒๐๑๘) ได้ทำการศึกษากิจกรรมเพื่อเสริมสร้างพลเมืองตื่นรู้ในเรือนจำ และพบว่า การที่ผู้ต้องขังได้เข้าสู่กระบวนการเสริมสร้างความเป็นพลเมืองตื่นรู้ (Active Citizenship) ในเรือนจำ ผ่านกิจกรรมต่างๆ มีส่วนสำคัญต่อการส่งเสริมคุณค่าของหลักประชาธิปไตย ผู้ต้องขังเกิดความตระหนักในศักยภาพและการพัฒนาตนเอง มีความรับผิดชอบต่อตนเองและส่วนรวม และตามที่ปรากฏในตัวอย่างการจัดกิจกรรมเพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองของผู้ต้องขังในเรือนจำ ประเทศต่างๆ ได้แสดงให้เห็นว่าการเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังมีส่วนร่วมในกิจกรรมของเรือนจำ เป็นกระบวนการที่ส่งเสริมคุณค่าของหลักการประชาธิปไตย อันจะมีส่วนทำให้ผู้ต้องขังซึ่งถูกจำกัด สิทธิและเสรีภาพ ได้มีโอกาสสัมผัสสภาพแวดล้อมแห่งประชาธิปไตยเสมือนกับสังคมภายนอก อีกทั้งการร่วมกิจกรรมเหล่านี้ก็จะมีส่วนช่วยเหลือเลี้ยงสำนึกประชาธิปไตยของผู้ต้องขังเพื่อเป็นการ เตรียมความพร้อมให้ผู้ต้องขังเหล่านั้นกลับออกไปใช้ชีวิตในสังคมประชาธิปไตยภายนอกต่อไป

ในการริเริ่มกระบวนการส่งเสริมความเป็นพลเมืองให้กับผู้ต้องขังในเรือนจำ การพิจารณา ประยุกต์ใช้ ทฤษฎีบันได ๘ ขั้นของ Sherry R. Arnstein (๑๙๖๙) และพีระมิดการมีส่วนร่วมของ Dorien Brosens, Flore Croux & Liesbeth De Donder (๒๐๑๘) มาเป็นเครื่องมือวิเคราะห์ สถานภาพการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระดับต่างๆภายในองค์กร ก็อาจเป็นประโยชน์ในการ ทำความเข้าใจและออกแบบกระบวนการต่างๆภายในเรือนจำและทัณฑสถานเพื่อยกระดับความเป็น พลเมืองของผู้ต้องขัง อันจะเป็นการส่งเสริมให้กระบวนการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของผู้ต้องขัง และการสร้างความเป็นพลเมืองของผู้ต้องขังมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นต่อไป

๖. สรุป

บทความนี้ได้สำรวจที่มาและความสำคัญของหลักการประชาธิปไตย ตลอดจนประเด็นสิทธิ และเสรีภาพของผู้ต้องขัง โดยพบว่าสิทธิและเสรีภาพของผู้ต้องขังได้รับการคุ้มครองเป็นไป ตามกฎหมายรัฐธรรมนูญ กฎหมายราชทัณฑ์ ซึ่งสอดคล้องกับหลักประชาธิปไตย และข้อกำหนด ระหว่างประเทศที่เกี่ยวข้อง โดยในการดำเนินการเกี่ยวกับสิทธิและเสรีภาพของผู้ต้องขังดังกล่าว บทความนี้ได้สำรวจและนำเสนอแนวคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการส่งเสริมให้ผู้ต้องขังมีความเป็นพลเมือง ผ่านกระบวนการและกิจกรรมต่างๆ โดยมุ่งหวังว่าจะส่งผลให้กระบวนการควบคุมและพัฒนา พฤตินิสัยผู้ต้องขัง ตลอดจนกระบวนการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของผู้ต้องขังเป็นไป อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น และที่สำคัญที่สุดคือการหล่อเลี้ยงสำนึกและคุณค่าของหลักการ ประชาธิปไตยให้คงอยู่ในตัวผู้ถูกคุมขังเพื่อเป็นการเตรียมความพร้อมก่อนกลับไปสู่สังคม ประชาธิปไตยต่อไปในอนาคต

บรรณานุกรม

บทความ

ภาษาไทย

ศาสตราจารย์ ดร. ลิขิต อีร์เวคิน, ‘ประชาธิปไตยในทศวรรษ ๒๑: ทางตัน ทางออก และแนวทางแก้ไข’ ใน วุฒิสสาร ตันไชย และคณะ (บรรณาธิการ) *ประชาธิปไตยไทยในทศวรรษใหม่* (สถาบันพระปกเกล้า ๒๕๕๙).

ภาษาต่างประเทศ

Kathleen Knight Abowitz & Jason Harnish, ‘Contemporary Discourses of Citizenship’ (2006) 4 *Review of Educational Research* 653.

Michelle Inderbitzin, Trevor Walraven & James Anderson, ‘Leading by Example: Ways That Prisoners Give Back to Their Communities’ In L. S. Abrams, E. Hughes, M. Inderbitzin, & R. Meek (Eds.) *The Voluntary Sector in Prison* (Palgrave Macmillan 2016).

Ruth Armstrong & Amy Ludlow, ‘Educational Partnerships between Universities and Prisons: How Learning Together can be Individually, Socially and Institutionally Transformative’ (2016) 225 *Prison Service Journal* 9.

Sherry R. Arnstein. ‘A Ladder of Citizen Participation’ (1969) 35:4 *Journal of the American Institute of Planners* 216.

เว็บไซต์

ภาษาไทย

จิรนิติ หะวานนท์, ‘หลักการประชาธิปไตยในความหลากหลายรูปแบบ’

<https://www.constitutionalcourt.or.th/occ_web/ewt_dl_link.php?nid=1308>

สืบค้นเมื่อ ๓ มิถุนายน ๒๕๖๕

ถวิลรดี บุรีกุล รัชวดี แสงมหะหมัด และ Eugenie Merieau, ‘ความเป็นพลเมืองในประเทศไทย (Citizenship in Thailand)’ ๒๕๖๒

<<https://www.kpi.ac.th/knowledge/book/data/740>> สืบค้นเมื่อ ๒๒ มิถุนายน ๒๕๖๕.

วรารกรณ์ สามโกเศศ, ‘การศึกษาเพื่อสร้างความเป็นพลเมือง’ *มติชน* (๓ มีนาคม ๒๕๕๔)

<<https://www.moe.go.th/การศึกษาเพื่อสร้างความเป็นพลเมือง>> สืบค้นเมื่อ ๒๐ มิถุนายน ๒๕๖๕.

สำนักงานคณะกรรมการการเลือกตั้ง, ‘หลักการสำคัญของการปกครองระบอบประชาธิปไตย’

<https://www.ect.go.th/dec/ewt_dl_link.php?nid=75> สืบค้นเมื่อ ๑ มิถุนายน ๒๕๖๕

เอกสารประกอบการประชุม

ภาษาไทย

ทิพย์พาทร์ ตันติสุนทร, 'วิถีไทยกับการเสริมสร้างความเป็นพลเมืองในสังคมประชาธิปไตย' (การประชุมวิชาการสถาบันพระปกเกล้า ครั้งที่ ๑๓, สถาบันพระปกเกล้า, ๒๕๕๕).

รายงานผลการวิจัย

ภาษาต่างประเทศ

- Dorien Brosens, Flore Croux & Liesbeth De Donder, Prisoners' Active Citizenship: An Insight in European Prisons 2018
<<https://pald.research.vub.be/sites/default/files/atoms/files/3.%20Brosens-et-al.-2018-PAC-An-insight-in-European-prisons-DEF.pdf>> accessed 2 July 2022
- John J. Cogan & Patricia Kritine Kubow. Multidimensional Citizenship : Educational Policy for the Twenty-first Century, an Executive Summary of the Citizenship Education Policy Study, Tokyo, Japan, 1997.
- Kimmett Edgar, Jessica Jacobson & Kathy Bigga, Time Well Spent: A Practical Guide to Active Citizenship and Volunteering in Prison (Prison Reform Trust, 2011)
- Nina Champion & Jose Aguiar, Involve, Improve, Inspire: A Prisoner Learner Voice Toolkit 2013
<<https://fbclientprisoners.s3.amazonaws.com/Documents/PET%20Learner%20Voice%20Toolkit%20F.pdf>> accessed 4 July 2022.
- The PAC (Prisoners' Active Citizenship) Erasmus + EU project, Citizens Inside: A guide to creating active participation in prisons
<<https://pald.research.vub.be/sites/default/files/atoms/files/1.%20Citizens-Inside-A-guide-to-creating-active-participation-in-prisons.pdf>> accessed 21 June 2022.